

Center for Strategic Studies of the
Islamic Republic of Iran Army

Journal Of
Army Strategic Research
Print ISSN:27834212
Volume 2, Issue 4
Summer 2023
P.P. 1-21

The pattern of formulating the Joint Operation Doctrine of AJA in future war

Abdol Ali Poorshasb ¹ , Ali Sarmad * ² Shahrokh Bavili ³

Abstract

The military doctrine is designed on the basis of the principles of deploying military resources to keep things moving and is dynamic with regard to the constant changing environmental conditions, especially in future wars. On that basis, its formulated is a process with constant observation and feedback on the implementation. Therefore, given the environmental complexities of future wars, there is a need for a holistic model so that the theorist can avoid the dispersion of action and move through the process of formulating a new doctrine in a coherent and orderly manner. The Joint Operations Doctrine, which results from the transformation of combat operations from a single force into a multiple force, and given the complexities of future wars and their advantages, is anticipated to form the main combat operations in future wars.

This research is an applied-developmental and descriptive method with mixed approach. The statistical population of this research is related documents and publications and interviews with experts in this field. The statistical population of this study was selected from senior military officials. Due to the specific nature of the subject, the sample size is matched to the size of the statistical population and therefore no sampling was required. Library and field methods have also been used in data collection. The findings of this study indicate that the questionnaire appropriately explains the dimensions, components and characteristics of the AJA Joint Operation Doctrine model in future wars, and confirms the results of the interviews with experts and expert panels, and thus, the purpose of the study has been verified.

Keywords: Pattern, Pattern Dimensions, Doctrine, Joint Operations, Future War.

Citation: Poorshasb Abdol Ali, Sarnad Ali, Bavili Shahrokh (2023). The pattern of formulating the Joint Operation Doctrine of AJA in future war. *Journal Of Army Strategic Research*,2(4): 1-21

1-Ph.D. Defense Management, supreme National Defense University, Tehran, Iran

2-Researcher of SSC of Aja – bahir162@chmail.com

3- Ph.D. Public Administration - Secretary of the Department of Organizational Structural Developments, AJA Center for Strategic Studies, Tehran, Iran

---

Received: 2023/02/22
Accepted: 2023/05/15

Article Type : Research - based

الگوی تدوین دکترین عملیات مشترک آجا در جنگ آینده

عبدالعلی پورشاسب^۱، علی سرمد^۲ *، شاهرخ باویلی^۳

چکیده

دکترین نظامی مبتنی بر اصول به‌کارگیری منابع نظامی به‌منظور پیشبرد مستمر امور، طراحی و با توجه به تغییر دائمی شرایط محیطی به‌خصوص در جنگ‌های آینده، بسیار پویا است. بر همین مبنا تدوین آن فرآیندی، با رصد دائمی و بازخوردگیری از مراحل اجرا، صورت می‌پذیرد. بنابراین با توجه به پیچیدگی‌های محیطی در جنگ‌های آینده، نیاز به الگویی جامع وجود دارد تا تدوین‌گران بتوانند با این الگو از پراکندگی اقدام پرهیز و با حرکت منظم و منسجم، فرآیند تدوین دکترین نوین را طی کنند. دکترین عملیات مشترک که نتیجه‌ی تبدیل سازماندهی عملیات رزمی از تک‌نیروی به نیروهای چندگانه است و با توجه به پیچیدگی‌های پیش‌رو در جنگ‌های آینده و مزیت‌های آن، پیش‌بینی می‌شود که محوریت عملیات رزمی در جنگ‌های آینده را نیز تشکیل دهد. این پژوهش از نوع کاربردی- توسعه‌ای و به روش توصیفی با رویکرد آمیخته بوده و جامعه‌ی آماری تحقیق آن، اسناد و مدارک و نشریات مرتبط و مصاحبه با خبرگان و صاحب‌نظران این حوزه است. جامعه‌ی آماری این تحقیق، از مسئولین سطوح بالای نظامی انتخاب شده‌اند که به علت ویژگی خاص موضوع تحقیق، حجم نمونه بر حجم جامعه‌ی آماری منطبق بوده و لذا نیاز به نمونه‌گیری نبوده است. همچنین در جمع‌آوری اطلاعات، از دو روش کتابخانه‌ای و میدانی استفاده شده است.

یافته‌های این تحقیق از جمله ابعاد الگوی پیشنهادی شامل محیط داخلی/ملی، محیط خارجی/افراملی، محیط سازمانی و ماهیت عملیات مشترک می‌باشد.

واژگان کلیدی: الگو، ابعاد الگو، دکترین، عملیات مشترک، جنگ آینده.

استناد: پورشاسب، عبدالعلی؛ سرمد علی، باویلی شاهرخ (۱۴۰۲). الگوی تدوین دکترین عملیات مشترک آجا در جنگ آینده. *فصلنامه پژوهش‌های راهبردی ارتش*، ۲(۴): ۲۱-۱.

۱- دانش‌آموخته دکتری، مدیریت، دانشگاه عالی دفاع ملی، تهران، ایران.

۲- دانش‌آموخته دکتری، مدیریت، دافوس آجا (نویسنده مسئول)، تهران، ایران. bahir162@chmail.ir

۳- دانش‌آموخته دکتری، مدیریت، دبیر گروه تحولات ساختاری سازمانی و آمایشی مرکز مطالعات راهبردی آجا، تهران، ایران.

مقدمه

نیروهای مسلح به‌عنوان کارگزاران اصلی جنگ‌ها؛ وظیفه‌ی دفاع از منابع، منافع و ارزش‌های حیاتی ملت و کشور را عهده‌دار هستند. ازسویی دیگر دفاع کارآمد و اثربخش این نیروها در هر نوع نبردی، مستلزم اتخاذ و اجرای راهبردهای بهینه‌ای است که با لحاظ کردن اصول اساسی، اندیشه‌ها، اعتقادات، تعالیم، نظریه‌های هدایت‌گر مورد قبول و نیز مورد حمایت ملی تدوین شده و بر مبنای الگویی تحت عنوان دکترین نظامی در طرح‌ریزی‌ها و کاربرد قدرت نظامی در سطوح ملی و اجرایی کشور مورد استفاده قرار بگیرند.

از سوی دیگر، جنگ‌های آینده به دلیل پیچیدگی‌های محیط و تعدد مؤلفه‌های اثرگذار بر نتایج آن، دچار تغییر بنیادی گردیده و کشورها رویکردهای متفاوتی در این خصوص به کار خواهند گرفت. بر همین مبنا عملیات مشترک به دلایلی از قبیل اثرگذاری بالا، تمرکز قوا، صرفه‌جویی در منابع، کاهش هزینه‌ها و سرعت بالا در دستیابی به اهداف و ... جایگاه ویژه‌ای در این خصوص یافته و امروزه کمتر کشوری است که در جنگ‌ها رویکردی مستقل اتخاذ کند؛ به‌ویژه ارتش امریکا به‌عنوان تهدید اصلی کشور ما، محوری‌ترین رویکرد نظامی خود را بر مبنای عملیات مشترک برنامه‌ریزی نموده است. (نریمانی، ۱۳۹۴: ۲۵)

در همین راستا مفاهیم عملیات مشترک نیز دچار تغییر اساسی شده و ابعاد جدید و پیچیده‌ای یافته است؛ به‌طوری‌که از انجام عملیات تک نیرویی با پشتیبانی سایر نیروها، به عملیات منطقه‌ای در جغرافیای مختلف تغییر شکل داده و امروزه با توسعه‌ی مفاهیم نوظهور، حتی عملیات وسیع در ابعاد مختلف نظامی و غیرنظامی را در حوزه‌ی نرم و سخت در بر می‌گیرد. قصد راهبردی از جنگ‌های آینده، مبنای اساسی تعیین خط مشی و هدف عملیات‌های مشترک خواهد بود. فرماندهی عملیات‌های مشترک باید دارای شناخت عمیق و تسلط بر اهداف راهبردی و خط مشی فرماندهی جنگ بوده، زمینه‌ی بین‌المللی مربوطه را مشاهده کرده و شرایط سیاسی و دیپلماتیک کشمکش را درک کند و به‌صورت جامع، تمامی عوامل محدودکننده‌ی اقدامات عملیاتی حول اهداف راهبردی را برای آنکه به‌درستی خط مشی و هدف عملیات مشترک محقق شود، تحلیل نماید که لازمه‌ی آن، وجود دکترین عملیات مشترک است. تغییرات سریع محیط بین‌الملل و شرایط داخلی کشورها به‌خصوص در جنگ‌های آینده، به طور دائمی حوزه‌ی مأموریتی نیروهای مسلح آن‌ها را تحت تأثیر قرار داده و این اثرات متناسب با شدت و وسعتشان، در یک بازه‌ی زمانی معقول منجر به تغییر رویکردها

و اصول حاکم بر صحنه‌ی نبرد- که اصولاً ابتدا در دکترین‌ها متجلی می‌شود- می‌گردد. بنابراین دکترین‌ها بایستی به صورت پیوسته طی فرآیندی تحت بازنگری قرار گرفته و در صورت نیاز، دکترین جدیدی تدوین شود. پس برای تدوین هر دکترین نظامی از جمله دکترین عملیات مشترک، در اولین گام، نیازمند الگویی هستیم که بر اساس ابعاد دقیق و جامع طراحی شده و مورد اجماع سیاست‌گذاران، صاحب‌نظران و تصمیم‌گیرندگان سازمان قرار گرفته باشد. بنابراین در پاسخ به این سؤال که «الگوی تدوین دکترین عملیات مشترک آجا در جنگ‌های آینده چگونه است؟» در این مقاله به تعیین و ارزیابی ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌های الگوی تدوین دکترین عملیات مشترک آجا در جنگ‌های آینده پرداخته شده و الگوی به‌دست‌آمده، مبنایی جهت تدوین دکترین عملیات مشترکی مطلوب قرار گرفته است تا بر اساس آن، یک چارچوب حساب‌شده و مشخص (علمی و تجربی) برای تدوین و بازنگری آن حاصل شود.

به طور کلی دو سطح برای دکترین مطرح می‌باشد که عبارتند از:

(۱) ملی: دکترین نظامی در این سطح، قدرت نظامی کشور را با سایر ابعاد قدرت ملی در راستای دستیابی به اهداف ملی هماهنگ می‌کند؛ به‌گونه‌ای که بهترین مسیر حرکت کلی را برای به‌کارگیری نیروهای مسلح در دستیابی به اهداف ملی با توجه به منافع ملی- تهدیدهای نظامی، محدودیت‌های سیاسی، اهداف نظامی، موقع ژئوپلیتیکی، ارزیابی‌های استراتژیک و شرایط ملی مشخص می‌سازد؛

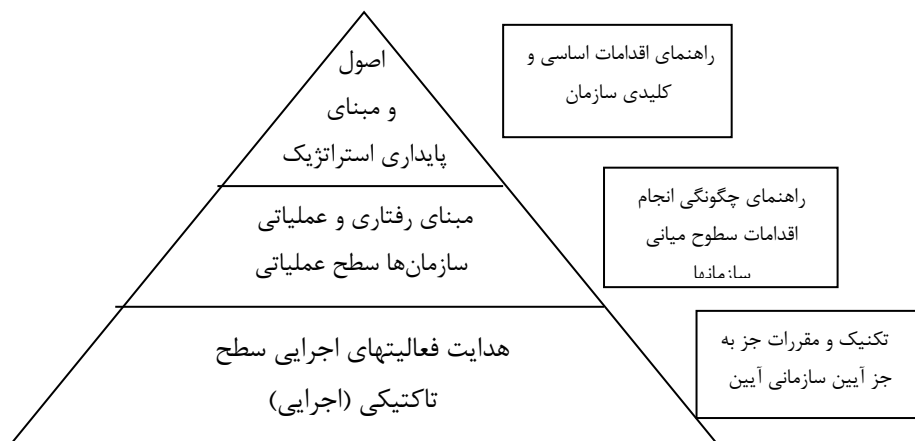
(۲) اجرایی: سطح اجرایی دکترین نظامی در رده‌ی ستاد مشترک نیروهای مسلح در هر کشوری کاربرد دارد. دکترین نظامی اجرایی از دکترین نظامی در سطح ملی متأثر است. دکترین اجرایی مبتنی بر تئوری‌های علمی و تجارب عملی است که پیروی از آن؛ بهترین شرایط ممکن را در اتخاذ تدابیر دفاعی، طرح‌ریزی‌های استراتژیک، اعمال فرماندهی، ارتباط و هدایت، کنترل، اطلاعات و هماهنگی و کاربرد بهینه و مؤثر منابع در جهت اجرای مأموریت‌ها فراهم می‌سازد. (پورشاسب، ۱۳۸۶: ۱۵)

همچنین دکترین در سه سطح استراتژیکی، عملیاتی و تاکتیکی کاربرد دارد:

دکترین استراتژیکی: بیانگر اصول بنیادین، باورها، چارچوب‌های نظری و خطوط کلی است و راهنمای اقدامات اساسی و کلیدی سازمان می‌باشد؛

دکترین عملیاتی: راهنمایی برای چگونگی انجام اقدامات در سطوح میانی سازمان‌ها و مبنای رفتاری عملیاتی سازمان‌ها می‌باشد و در محیط‌های عملکردی مختلف سازمان‌ها، اجرا می‌گردد؛

دکترین تاکتیکی یا اجرایی: راهنمایی برای فعالیت‌های اجرایی، در پشتیبانی از تدابیر سطوح پایین و راهنمایی برای چگونگی عملکرد واحدهای اجرایی است. (ثروتی، ۱۳۹۱: ۱۳۹)

شکل ۱: هرم سطوح دکترین نظامی

فرماندهی مشترک: یک فرماندهی با مأموریت کلی و مداوم از عناصر عمده‌ی واگذاری از دو نیروی مسلح یا بیشتر است که تحت امر یک فرماندهی واحد تشکیل می‌شود. (پورشاسب وهمکاران ۱۳۸۳: ۴۱)

نیروی مشترک: یک اصطلاح کلی است که به نیروهای متشکله از فرماندهی‌های مشترک، برخی فرماندهی‌های مخصوص، فرماندهی‌های مشترک تابع و گروه‌های رزمی مشترک اطلاق می‌شود. معمولاً استعداد نیروهای شرکت‌کننده تقریباً متعادل است. این اصطلاح، همچنین در مفهوم کلی در جایی که عناصر قابل ملاحظه‌ای از یک نیروی مسلح، در کنترل عملیاتی عناصری از یک نیروی مسلح دیگر قرار می‌گیرد و یا عناصر قابل ملاحظه‌ای از یک نیروی مسلح از عناصر یک نیروی مسلح دیگر پشتیبانی نمایند نیز استفاده می‌شود. (همان: ۴۲)

عملیات مشترک: عملیات‌های مشترک به عملیات‌هایی اطلاق می‌شود که در آن دو نیرو از نیروهای مسلح و یا بیشتر تحت امر یک فرماندهی متحد شراکت دارند. با توجه به ماهیت جنگ، عملیات‌های مشترک را می‌توان به عملیات‌های مشترک در قالب اقدام نظامی غیر از جنگ و عملیات‌های مشترک در قالب عملیات جنگی تقسیم بندی کرد. (همان منبع: ۴۲)

مشخصه‌های عملیات مشترک (قربانی، ۱۳۸۹)

عملیات‌های مشترک در دوره‌های مختلف، از ویژگی‌های متفاوتی برخوردار بوده است که عبارتند از:

الف) تنوع نیروها

نیروهای مشارکت‌کننده در عملیات‌های مشترک می‌توانند از نیروهای مختلف نظامی یک کشور بوده و نیز می‌توانند از نیروهای صرفاً نظامی یا با استفاده‌ی جامع از نیروهای نظامی و غیرنظامی تشکیل شوند.

ب) چندبُعدی بودن

با رشد شتابان علوم و فناوری از یک سو؛ گستره‌ی عملیات‌های مشترک به پنج حوزه‌ی زمین، هوا، دریا، فضا و میدان الکترومغناطیس کشیده شده است و از سوی دیگر؛ میدان عملیات‌های مشترک به حوزه‌های سیاسی، اقتصاد، دیپلماتیک و مذهبی گسترش یافته است.

ج) تنوع اقدامات

از آنجاکه نیروهای متنوع شرکت‌کننده در عملیات‌ها، انواع نبردهای تهاجمی و تدافعی به‌هم‌پیوسته و با سرعت بالای تغییر، از یک نوع نبرد به نبرد دیگر را به اجرا می‌گذارند، اقدامات تحت عنوان عملیات‌های مشترک، متنوع‌تر می‌شوند.

د) پیچیدگی امر فرماندهی و هماهنگی

در عملیات‌های مشترک، فرمانده باید نه‌تنها بر نیروهای تحت فرماندهی خود نفوذ داشته باشد؛ بلکه برای نیروهای مختلف پشتیبانی نیز، نقش فرماندهی و هماهنگی را بر عهده گیرد. به‌ویژه اینکه، نیروهای مشارکت‌کننده در عملیات‌ها؛ تسلیحات، تجربیات جنگی، سطوح تاکتیکی و فناوری، پیشینه‌ی فرهنگی متفاوتی دارند و همین امر، فرماندهی و هماهنگی را پیچیده‌تر می‌کند.

ه) اهمیت مأموریت‌های پشتیبانی

کار پشتیبانی در عملیات‌های مشترک نه‌تنها باید نیازهای پشتیبانی عمومی مانند تجهیزات، لجستیک و پشتیبانی از نبرد را برطرف سازد؛ بلکه باید نیازهای مربوط به پشتیبانی تخصصی برای چند نیرو را فراهم نماید. همچنین علاوه بر نیازهای پشتیبانی ثابت، نیازهای مربوط به پشتیبانی از مانور را نیز مرتفع کند و علاوه بر فراهم‌آوردن پشتیبانی در فضای بین‌نیروی، باید پشتیبانی فرامرزی و فرامنطقه‌ای را نیز صورت دهد که همین امر، به مأموریت‌های پشتیبانی پیچیده‌تر و گسترده‌تری منجر می‌شود.

اصول حاکم بر عملیات‌های نظامی و مشترک به شرح ذیل است:

- اجرای هم‌زمان نبرد دفاعی و تهاجمی با تأکید بر عنصر دفاع
- تمرکز نیروهای انتخاب‌شده بر حمله به بخش‌های حیاتی دشمن
- انعطاف‌پذیری و شکست‌دادن دشمن با حمله‌ی غافل‌گیرانه
- اعمال فرماندهی متحد و هماهنگ
- حفظ ابتکار عمل برای کنترل میدان نبرد
- ترکیب عنصر بازدارندگی با نبرد و جنگیدن همراه با تصمیم‌گیری سریع (ژوجیان، ۲۰۰۸: ۲۰۱)

پیشینه

پیشینه‌ی تحقیق: پژوهشگران داخلی از جمله رئوفی‌نژاد (۱۳۸۹)، باقری (۱۳۸۷) و پورشاسب (۱۳۸۶) در رابطه با آموزه‌های اعتقادی بر دکترین عملیاتی سپاه، تدوین دکترین نظامی و تدوین دکترین عملیاتی نزا‌جا پژوهش‌هایی انجام داده‌اند؛ اما هیچ‌کدام از آن‌ها مستقیماً به الگوی دکترین عملیات مشترک ارتش جمهوری اسلامی ایران نپرداخته‌اند. در همه‌ی این پژوهش‌ها، از روش تحقیق موردی زمینه‌ای با رویکرد آمیخته استفاده شده است. در این تحقیق ضمن بهره‌برداری از ادبیات تحقیقات انجام‌شده، از همین روش تحقیق استفاده شده است.

روش‌شناسی

نوع و روش تحقیق: تحقیق حاضر از نوع توسعه‌ای-کاربردی و از جهت روش، زمینه‌ای-موردی و همبستگی است. جامعه‌ی آماری این تحقیق شامل ۳۲ تن از معاونین عملیات، طرح‌وبرنامه، اطلاعات و مسئولین مراکز مطالعاتی نیروها و معاونین عملیات، طرح‌وبرنامه، اطلاعات ستاد آجا، هیئت رئیسه‌ی آجا و ستاد کل، معاونین عملیات، طرح‌وبرنامه، اطلاعات ستاد کل که حداقل جایگاه سرلشکری و حداقل ده سال سابقه‌ی خدمت در مشاغل حساس و کلیدی (بر اساس تعریف سازمان مصوب) نظامی داشته باشند، به‌صورت هدفمند انتخاب شده‌اند. اطلاعات موردنیاز در این تحقیق، در روش میدانی با ابزار پرسش‌نامه و در روش کتابخانه‌ای با ابزارهای فیش‌برداری از کتاب‌های علمی، تخصصی نظامی و سایت‌های اینترنتی جمع‌آوری شده است.

رویکرد پژوهش: روش تحقیق حاضر با وجود متغیرهای کیفی و کمی، روش آمیخته بوده و جهت آن، از کیفی به سمت کمی می‌باشد. در مرحله‌ی اصلی پژوهش (تحلیل کیفی) مؤلفه‌ها، ابعاد و شاخص‌های الگو با استفاده از تحلیل محتوای منابع و نظرات نخبگان، احصا و یک الگوی مفهومی حاصل شد. (روش موردی-زمینه‌ای). در تحلیل کمی و در مرحله‌ی تکمیلی پژوهش

ارتباط میان مؤلفه‌ها، ابعاد و شاخص‌های الگو با یکدیگر و میزان شدت آن، به روش کمی (آزمون خی ۲) بررسی شد.

روش تجزیه و تحلیل اطلاعات و داده‌ها: در این تحقیق پس از جمع‌آوری اطلاعات به دست آمده از ادبیات تحقیق، اسناد و مدارک و مصاحبه با نخبگان؛ دسته‌بندی، گروه‌بندی و طبقه‌بندی صورت گرفته و سپس با رویکرد تحلیل کیفی، ارزیابی داده‌ها انجام شد. به عبارت دیگر در گام اول، طبقه‌بندی اطلاعات در سه سطح انجام گرفت. ابتدا با پالایش داده‌ها؛ اطلاعات زائد، مضاعف، اشتباه، مشکوک و نامربوط حذف و در جدولی وارد شد. سپس با انتخاب، تنظیم و تبدیل داده‌ها؛ تلخیص انجام گرفت و در نهایت مبادرت به ظهور مجموعه‌ای از داده‌ها به صورت منظم با عناوین مهم مطالب شد. در گام دوم، اطلاعات پردازش شدند و سؤال‌های تحقیق مبنی بر شناسایی ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌های الگوی دکترین عملیات مشترک مورد بحث قرار گرفته و مجموعه‌ی داده‌ها به سمتی هدایت شد که به جواب سؤال‌های تحقیق برسد. در گام سوم نیز تصمیم‌گیری یا قضاوت صورت گرفت و مدل مفهومی نهایی ارائه شد. در نهایت با استفاده از ارزیابی کمی، اطلاعات جمع‌آوری شده در قالب پرسش‌نامه‌ای با طیف پنج‌گزینه‌ای «لیکرت» از جامعه‌ی آماری مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت و با بررسی روابط بین آن‌ها، نتیجه‌ی تحقیق از نظر کمی نیز تأیید شد و در نهایت الگوی دکترین عملیات مشترک آجا با چهار بُعد «محیط بیرونی، محیط داخلی، محیط سازمانی و ماهیت عملیات مشترک» و شناسایی مؤلفه‌ها و شاخص‌های هر بُعد ارائه گردید.

یافته‌ها

نتایج حاصل از مطالعه‌ی ادبیات تحقیق و مطالعه‌ی تطبیقی کشورهای امریکا، روسیه، فرانسه، انگلیس به شرح جدول ذیل به دست آمد:

جدول ۱: ابعاد، مولفه‌ها و شاخص‌های به دست آمده از مطالعات تطبیقی

بُعد	مؤلفه	شاخص
۴	۱۶	۹۲

جمع‌بندی نتایج مصاحبه با صاحب‌نظران

درباره‌ی نتایج حاصل از مطالعه‌ی ادبیات تحقیق و مطالعه‌ی تطبیقی کشورهای مدّ نظر، با صاحب‌نظران این حوزه مصاحبه انجام گرفت. برای نمونه نتایج حاصل از مصاحبه با شانزده تن از افراد متخصص و صاحب‌نظران این حوزه (دارای حداقل جایگاه سرلشکری و حداقل ده سال

سابقه‌ی خدمت در مشاغل حساس و کلیدی براساس تعریف سازمان مصوب نظامی) در رابطه با ابعاد الگوی تدوین دکترین عملیات مشترک در جنگ‌های آینده که از مطالعه و تحلیل ادبیات تحقیق به دست آمده، ابعاد ذیل مورد تأیید قرار گرفت:

جدول شماره ۲- نتایج حاصل از مصاحبه با صاحب‌نظران درباره ابعاد الگوی تدوین دکترین عملیات مشترک.

مصاحبه شونده	ابعاد	بُعد بیرونی/فراملی	بُعد درونی/مُلّی	بُعد سازمانی	بُعد ماهیت عملیات مشترک
از مجموع شانزده نفر	۱۲	۱۱	۱۰	۱۶	

همچنین نتایج حاصل از مصاحبه با صاحب‌نظران در رابطه با بُعد «ماهیت عملیات مشترک» الگوی تدوین دکترین عملیات مشترک آجا، شانزده تن از افراد متخصص این حوزه، بُعد مؤلفه‌ها و شاخص‌های ذیل را که از مطالعه و تحلیل ادبیات تحقیق به دست آمده، مورد تأیید قرار دادند:

جدول شماره ۳ نتایج حاصل از مصاحبه با صاحب‌نظران درباره‌ی بُعد ماهیت عملیات مشترک و مؤلفه‌ها و شاخص‌های آن.

ردیف	تعداد مصاحبه‌شونده‌ی موافق عوامل مؤثر	از مجموع ۱۶ نفر	ردیف	تعداد مصاحبه‌شونده‌ی موافق عوامل مؤثر	از مجموع ۱۶ نفر
۱	بُعد ماهیت عملیات مشترک	۱۴	۶	شاخص ستاد مشترک	۱۳
۲	مؤلفه‌ی سامانه فرماندهی عملیات مشترک	۱۴	۷	شاخص ستاد تخصصی	۱۳
۳	مؤلفه‌ی سامانه ستاد عملیات مشترک	۱۴	۸	شاخص ستاد عمومی	۱۳
۴	مؤلفه‌ی روش‌های طرح‌ریزی عملیات مشترک	۱۶	۹	شاخص دامنه‌ی طرح‌ریزی	۱۴
۵	شاخص معیار تشکیل فرماندهی مشترک	۱۲	۱۰	شاخص نوع طرح‌ریزی	۱۵

همانگونه که بیان گردید، نتایج حاصله از ادبیات تحقیق و مصاحبه با صاحب‌نظران در قالب یک پرسش‌نامه تنظیم و از جامعه‌ی نمونه سؤال شد. یک نمونه از تجزیه و تحلیل آماری اطلاعات به دست آمده از پرسش‌نامه‌ها برای بُعد "محیط خارجی/ فراملی" به شرح زیر می‌باشد:

جدول شماره ۴- توزیع فراوانی مربوط به بُعد محیط خارجی / فراملی

میزان تأثیر	موافق					جمع
	خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	
فراوانی	۱	۰	۶	۱۰	۱۶	۳۳
درصد	٪ ۳	۰	٪ ۱۸/۲	٪ ۳۰/۳	٪ ۴۸/۵	٪ ۱۰۰
درصد اعتبار	٪ ۳	.	٪ ۱۸/۲	٪ ۳۰/۳	٪ ۴۸/۵	٪ ۱۰۰
درصد جمععی	٪ ۳	٪ ۳	٪ ۲۱/۲	٪ ۵۱/۵	٪ ۱۰۰	

توصیف بُعد محیط خارجی / فراملی: همان طور که در جدول شماره ۳ ملاحظه می شود، سه درصد از پرسش شونده‌گان اعلام کرده‌اند با اینکه‌ی گزینه‌ی «محیط خارجی / فراملی» به‌عنوان یکی از ابعاد الگوی تدوین دکترین عملیات مشترک آجا باشد، «خیلی کم» موافقت. ٪ ۱۸/۲ از پرسش شونده‌گان میزان موافقت خود را «متوسط»، ٪ ۳۰/۳ میزان موافقت خود را «زیاد» دانسته و ٪ ۳۰/۳ دیگر هم اعلام کرده‌اند که با اینکه گزینه‌ی «محیط خارجی / فراملی» یکی از ابعاد الگوی تدوین دکترین عملیات مشترک آجا باشد، «خیلی زیاد» موافقت. باتوجه به جدول فراوانی بالا، ملاحظه می شود که در مجموع ٪ ۷۸/۸ از پرسش شونده‌گان (زیاد، خیلی زیاد)، گزینه‌ی «محیط خارجی / فراملی» را یکی از ابعاد الگوی تدوین دکترین عملیات مشترک آجا دانسته‌اند.

تحلیل استنباطی: در خصوص میزان اهمیت ابعاد الگوی تدوین دکترین عملیات مشترک آجا و ارتباط معنادار بین آن‌ها با الگوی مورد نظر، سؤالاتی از نمونه‌ی آماری تحقیق مطرح گردید که نتایج پاسخ‌های پرسش شونده‌گان به سؤالات مطرح شده، به شرح جدول زیر است:

جدول شماره ۵: بُعد محیط خارجی / فراملی

ابعاد	خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	C		رابطه معنی دار
						χ^2	χ^2 (0/05,4)	
محیط خارجی / فراملی	٪ ۳	۰	٪ ۱۸/۲	٪ ۳۰/۳	٪ ۴۸/۵	۲۶/۵۵	۹/۴۸۷	٪ ۶۷

***

بحث و نتیجه گیری

باتوجه به اینکه در پژوهش‌های مشابه از روش تحقیق موردی-زمینه‌ای با رویکرد آمیخته استفاده شده است، در این تحقیق نیز ضمن بهره‌برداری از ادبیات تحقیقات جمع‌آوری‌شده، از همین روش تحقیق استفاده شده است. همچنین در این تحقیق، جهت تعیین مؤلفه‌ها و شاخص‌های بُعد ماهیت عملیات مشترک الگوی تدوین دکترین عملیات مشترک آجا در جنگ‌های آینده، پس از مطالعه‌ی ادبیات تحقیق، سایر اسناد و مدارک و همچنین مصاحبه با شانزده تن از صاحب‌نظران علوم نظامی که عمدتاً از فرماندهان و مسئولین عالی‌رتبه‌ی نیروهای مسلح می‌باشند؛ اقدام به شناسایی ابعاد الگو و سپس مؤلفه‌ها و شاخص‌های بُعد موصوف کرده و سپس جهت حصول اطمینان از درستی آن، اقدام به توزیع سؤالاتی- که بر این مبنا به صورت پرسش‌نامه تهیه شد- بین جامعه‌ی آماری تحقیق (فرماندهان، مسئولین و کارشناسان عملیات نظامی) نموده و پس از تجزیه و تحلیل پاسخ‌های دریافتی و انجام آخرین اصلاحات، با پاسخ به سؤالات تحقیق به شرح زیر، در نهایت الگوی مورد نظر به دست آمد.

نتایج حاصل در خصوص سؤال اول: ابعاد الگوی تدوین دکترین عملیات مشترک آجا کدامند؟ محقق جهت تعیین ابعاد الگوی تدوین دکترین عملیات مشترک آجا، پس از مطالعه‌ی تطبیقی دکترین‌های مختلف کشورهای مورد نظر و سایر اسناد و مدارک و همچنین مصاحبه با شانزده تن از صاحب‌نظران علوم نظامی که عمدتاً از فرماندهان و مسئولین عالی‌رتبه‌ی نیروهای مسلح می‌باشند، اقدام به تعیین ابعاد موصوف کرده و سپس جهت حصول اطمینان از درستی آن، اقدام به توزیع سؤالاتی بر این مبنا به صورت پرسش‌نامه بین جامعه‌ی آماری تحقیق از بین فرماندهان، مسئولین و کارشناسان عملیات نظامی نموده و پس از تجزیه و تحلیل پاسخ‌های دریافتی و انجام آخرین اصلاحات، ابعاد الگوی تدوین دکترین عملیات مشترک در آجا به شرح زیر به دست آمد:

جدول شماره ۶: ابعاد الگوی تدوین دکترین عملیات مشترک در آجا

ابعاد الگو	
۱	محیط خارجی / فراملی
۲	محیط داخلی / ملی
۳	محیط سازمانی

۴ ماهیت عملیات مشترک

نتایج حاصل در خصوص سؤال دوم: مؤلفه‌های هر کدام از ابعاد الگوی تدوین دکترین عملیات مشترک آجا کدامند؟

محقق جهت تعیین مؤلفه‌های ابعاد الگوی تدوین دکترین عملیات مشترک آجا، پس از مطالعه‌ی تطبیقی دکترین‌های مختلف کشورهای مورد نظر و سایر اسناد و مدارک و همچنین مصاحبه با شانزده تن از صاحب‌نظران علوم نظامی که عمدتاً از فرماندهان و مسئولین عالی‌رتبه‌ی نیروهای مسلح می‌باشند، اقدام به تعیین مؤلفه‌های موصوف کرده و سپس جهت حصول اطمینان از درستی آن، اقدام توزیع سؤالاتی بر این مبنای صورت پرسش‌نامه بین جامعه‌ی آماری تحقیق از بین فرماندهان، مسئولین و کارشناسان عملیات نظامی نموده و پس از تجزیه و تحلیل پاسخ‌های دریافتی و انجام آخرین اصلاحات، مؤلفه‌های ابعاد الگوی تدوین دکترین عملیات مشترک در آجا به شرح زیر به دست آمد:

جدول شماره ۷: مؤلفه‌های الگوی تدوین دکترین عملیات مشترک در آجا

ردیف	بُعد	مؤلفه
۱	محیط خارجی / فراملی	تحولات و شرایط بین‌المللی
۲		شرایط دشمن
۳		ژئوپلتیک
۴		اسناد بالادستی
۵		نظامی
۶	محیط داخلی / ملی	سیاسی
۷		اقتصادی
۸		فناوری
۹		اجتماعی - فرهنگی
۱۰		ساختار
۱۱	محیط سازمانی	مأموریت، اهداف و وظایف
۱۲		منابع

فرهنگ سازمانی	۱۳
سامانه‌ی فرماندهی عملیات مشترک	۱۴
سامانه‌ی ستاد عملیات مشترک	ماهیت عملیات مشترک ۱۵
روش‌های طرح‌ریزی عملیات مشترک	۱۶

نتایج حاصل در خصوص سؤال سوم: شاخص‌های هر کدام از مؤلفه‌های الگوی تدوین دکترین عملیات مشترک آجا کدامند؟

محقق جهت تعیین شاخص‌های مؤلفه‌های ابعاد الگوی تدوین دکترین عملیات مشترک آجا، پس از مطالعه‌ی تطبیقی دکترین‌های مختلف کشورهای مورد نظر و سایر اسناد و مدارک و همچنین مصاحبه با شانزده نفر از صاحب‌نظران علوم نظامی که عمدتاً از فرماندهان و مسئولین عالی‌رتبه‌ی نیروهای مسلح می‌باشند، اقدام به تعیین شاخص‌های موصوف کرده و سپس جهت حصول اطمینان از درستی آن، اقدام توزیع سؤالاتی بر این مبنا به صورت پرسش‌نامه بین جامعه‌ی آماری تحقیق از بین فرماندهان، مسئولین و کارشناسان عملیات نظامی نموده و پس از تجزیه و تحلیل پاسخ‌های دریافتی و انجام آخرین اصلاحات، شاخص‌های مؤلفه‌های ابعاد الگوی تدوین دکترین عملیات مشترک در آجا به شرح ذیل به دست آمد:

جدول شماره ۸: مؤلفه‌ها و شاخص‌های بُعد محیط خارجی / فراملی الگوی تدوین دکترین عملیات مشترک در آجا

شاخص‌ها	مؤلفه	بُعد
تهدیدات ناشی از تحولات بین‌المللی	تحولات و شرایط	محیط خارجی / فراملی
اهداف و منافع مشترک کشورهای هم‌پیمان	بین‌المللی	
فرصت‌های ناشی از تحولات بین‌المللی		
پیمان‌های دفاعی - امنیتی منطقه‌ای و جهانی		
قوانین و مقررات بین‌المللی		
فناوری‌های پیشرفته نظامی		
سازمان رزم دشمن		
تجهیزات و جنگ‌افزارها	شرایط دشمن	
سناریوهای آفندی		
دکترین دشمن		
بودجه‌ی دفاعی و هزینه‌های نظامی		

اصول عملیات سازمانی
سامانه‌ی کنترل و فرماندهی

جدول شماره ۹ مؤلفه‌ها و شاخص‌های بعد محیط داخلی / ملی الگوی تدوین دکترین عملیات مشترک در آجا

شاخص‌ها	مؤلفه	بُعد
موقعیت جغرافیایی وسعت و شکل هندسی کشور اهمیت راهبردی کشور دریا و جزایر وضعیت مرزها از لحاظ امنیتی- دفاعی آب و هوا مناطق سوق‌الجیشی فضا و تقسیمات آن وضع توپوگرافی / شکل خارجی زمین جمعیت منابع طبیعی نقش عوامل جغرافیایی و منابع طبیعی در روابط و مناسبات خارجی	ژئوپلتیک	محیط داخلی / ملی
دکترین نیروهای مسلح و ارتش فرامین فرماندهی معظم کل قوا سیاست‌های دفاعی رهنمودهای امام راحل(ره) قانون اساسی	اسناد بالادستی	
سامانه‌ی کنترل و فرماندهی تجهیزات و جنگ‌افزارهای نیروهای مسلح اصول عملیات سازمانی نیروهای مسلح تجارب جنگی گذشته سازمان نیروهای مسلح	نظامی	

تهدیدات و فرصت‌های محیط ملی موثر بر مأموریت
ارتش در ابعاد مختلف
ظرفیت‌های صنایع دفاعی کشور
توسعه‌ی نظامی
استعداد کارکنان نیروهای مسلح
استعداد کارکنان نیروهای شبه نظامی
وضعیت سایر نیروهای مسلح کشور
قراردادهای عمده‌ی خرید تسلیحاتی
منابع خارجی تأمین‌کننده‌ی نیازهای دفاعی

شیوه‌ی رهبری

روابط و مناسبات خارجی

سیاست‌های داخلی

قوانین جاری کشور

سیاسی

قانون اساسی، تحولات و ویژگی‌های آن

سهم ارتش از بودجه‌ی دفاعی کشور

سهم بخش دفاع از تولید ناخالص ملی

محدودیت‌های مالی جهت تأمین هزینه‌های دفاعی

منابع ملی و بسیج عوامل برای امور دفاعی

وضعیت راه‌ها و حمل‌ونقل

کمیت و کیفیت صنایع دفاعی و میزان وابستگی‌ها

اقتصادی

ارتباطات و مخابرات

فناوری‌های نوین و سهم آن در ارتقاء توان دفاعی

زیرساخت‌های فناوری کشور در حوزه‌ی دفاعی

توانمندی صنایع دفاعی در حوزه فناوری

نیروی انسانی دانشی درحوزه‌ی فناوری دفاعی

فناوری

اعتقادات مذهبی- ملی

میزان مقاومت و مبارزات مردم در برابر تهاجم

بیگانگان

اراده، روحیه و انسجام ملی

اجتماعی- فرهنگی

قدرت بازدارندگی ملی
ویژگی‌های جمعیتی و قومیتی
سطح علمی جامعه

جدول شماره ۱۰: مؤلفه‌ها و شاخص‌های بُعد محیط سازمانی الگوی تدوین دکترین عملیات مشترک در آجا

شاخص‌ها	مؤلفه	بُعد
ساختار یگان‌های رزمی	ساختار	محیط سازمانی
ساختار نیروها و قرارگاه‌های عمده		
ساختار سازمانی آجا و وظایف		
دکترین سازمانی	مأموریت، اهداف و وظایف	محیط سازمانی
مأموریت و اهداف نیروی مشترک		
مأموریت و اهداف ارتش و نیروها	منابع	محیط سازمانی
وضعیت نیروی انسانی از نظر کمی و کیفی		
قدرت فرماندهی و مدیریت		
وضعیت آماد و پشتیبانی		
تجهیزات، تسلیحات و جنگ‌افزارهای عمده		
نقاط قوت و ضعف ارتش	فرهنگ سازمانی	محیط سازمانی
نیروهای احتیاط		
قراردادهای عمده‌ی خرید تسلیحاتی ارتش		
فرهنگ مشارکت و همکاری	فرهنگ سازمانی	محیط سازمانی
ارزش‌های مشترک		
میزان تعهد کارکنان در مشارکت		

جدول شماره ۱۱- مؤلفه‌ها و شاخص‌های بُعد ماهیت عملیات مشترک الگوی تدوین دکترین عملیات مشترک در آجا

شاخص‌ها	مؤلفه	بُعد
معیار تشکیل		ماهیت عملیات
اختیارات تشکیلاتی		مشترک

سامانه‌ی
فرماندهی عملیات
مشترک
مبنای واگذاری

ستاد مشترک

ستاد تخصصی

ستاد عمومی

ستاد تقویت‌شده

ستاد شخصی

سامانه‌ی ستاد
عملیات مشترک

دامنه‌ی طرح‌ریزی

نوع طرح‌ریزی

ویژگی‌های طرح‌ریزی

روش‌های

طرح‌ریزی عملیات

مشترک

نتایج حاصل در خصوص سؤال چهارم: چه رابطه‌ی معناداری بین ابعاد، عوامل و شاخص‌های الگوی تدوین دکترین عملیات مشترک آجا وجود دارد؟

با توجه به تجزیه و تحلیل‌های آماری بر روی ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌های به‌دست‌آمده از پرسش‌نامه‌ها بر مبنای آزمون خی ۲، نتایج استنباطی زیر حاصل گردید:
الف) ابعاد: بین کلیه‌ی ابعاد پیشنهادی و الگوی تدوین عملیات مشترک آجا به دلیل بزرگ‌تر بودن مقدار دو خی رابطه‌ی معناداری وجود دارد.

ب) مؤلفه: بین کلیه‌ی مؤلفه‌های پیشنهادی و ابعاد الگوی تدوین عملیات مشترک آجا (به دلیل بزرگ‌تر بودن مقدار خی دو از مقدار بحرانی) رابطه‌ی معناداری وجود دارد.

ج) شاخص: برابر نتایج حاصله از تجزیه و تحلیل آماری، از تعداد ۹۲ شاخص پیشنهادی: بین تعداد چهارده شاخص به شرح زیر و مؤلفه‌های مربوطه (به دلیل کوچک‌تر بودن مقدار خی دو از مقدار بحرانی) رابطه‌ی معناداری وجود نداشته و بنابراین از الگوی پیشنهادی حذف شدند:

جدول شماره ۱۲ - شاخص‌های محذوف

شاخص‌های حذف‌شده با تحلیل استنباطی

مؤلفه

سامانه‌ی کنترل و فرماندهی

شرایط دشمن

نقش عوامل جغرافیایی و منابع طبیعی در روابط و مناسبات خارجی

ژئوپلیتیک

منابع طبیعی

قراردادهای عمده‌ی خرید تسلیحاتی	نظامی
منابع خارجی تأمین‌کننده‌ی نیازهای دفاعی	
وضعیت سایر نیروهای مسلح کشور	
قانون اساسی، تحولات و ویژگی‌های آن	سیاسی
کمیت و کیفیت صنایع دفاعی و میزان وابستگی‌ها	اقتصادی
ارتباطات و مخابرات	
سطح علمی جامعه	فرهنگی - اجتماعی
قراردادهای عمده‌ی خرید تسلیحاتی ارتش	منابع
نیروهای احتیاط	
ستاد تقویت‌شده	سامانه ستاد عملیات
ستاد شخصی	مشترک

بین مابقی شاخص‌های پیشنهادی و مؤلفه‌های مربوطه (به دلیل بزرگ‌تر بودن مقدار χ^2 از مقدار بحرانی) رابطه‌ی معنادار وجود دارد.

هدف اصلی از انجام این تحقیق، ارائه‌ی الگوی تدوین دکترین عملیات مشترک آجا می‌باشد که محقق جهت تعیین شاخص‌ها، مؤلفه‌ها و ابعاد الگوی تدوین دکترین عملیات مشترک آجا پس از تجزیه و تحلیل ادبیات تحقیق و سایر اسناد، مدارک و همچنین مصاحبه با صاحب‌نظران علوم نظامی که عمدتاً از فرماندهان و مسئولین عالی‌رتبه نیروهای مسلح می‌باشند، اقدام به تعیین شاخص‌ها، مؤلفه‌ها و ابعاد الگوی موصوف نموده و سپس جهت حصول اطمینان از درستی آن، اقدام توزیع سؤالاتی بر این مبنا به صورت پرسش‌نامه بین جامعه‌ی آماری تحقیق از بین فرماندهان، مسئولین و کارشناسان عملیات نظامی نموده و پس از تجزیه و تحلیل پاسخ‌های دریافتی و انجام آخرین اصلاحات و حذف موارد زائد، الگوی پیشنهادی تدوین دکترین عملیات مشترک آجا مطابق نمودار صفحه بعدی با چهار بُعد، شانزده مؤلفه و ۷۸ شاخص حاصل شد.

پیشنهادهای اجرایی

۱) هیئت تدوین دکترین آجا در مرکز مطالعات راهبردی آجا تشکیل و با همکاری معاونت‌های آجا و نیروها نسبت به تدوین دکترین عملیات مشترک آجا با استفاده از الگوی ارائه‌شده، اقدام کنند.

منابع:

- آقامحمدی، داود(۱۳۹۴)، **مدیریت راهبردی نظامی**، تهران، انتشارات دافوس آجا.
- آشتیانی، محمدباقر (۱۳۸۹)، **اصول و روش تدوین دکترین نظامی**، فصلنامه علمی نظم و امنیت ملی.
- ایزدی، پیروز (۱۳۸۷)، **دکترین نظامی جدید فرانسه**، گزارش راهبردی شماره ۲۷۲، دی‌ماه.
- باقری، محمدحسن (۱۳۹۳)، **تدوین دکترین صحنه‌ی جنگ**، تهران: انتشارات دانشگاه فرماندهی و ستاد ارتش.
- باقری، محمدحسن(۱۳۹۴)، **عملیات مشترک**، دافوس آجا.
- بختیاری، مسعود (۱۳۸۰)، **عملیات بیت‌المقدس و آزادسازی خرمشهر**، انتشارات ایران سبز، چاپ اول.
- پورشاسب، عبدالعلی و معمرازاده، غلامرضا(۱۳۸۶)، **الگوی مفهومی رهنامه**، فصلنامه‌ی مطالعات دفاعی استراتژیک.
- پورشاسب، عبدالعلی(۱۳۸۶)، **دکترین نظامی جمهوری اسلامی ایران**، دانشگاه عالی دفاع ملی.
- ثروتی، محسن(۱۳۹۱)، **راهنمای آموزشی تدوین دکترین**، تهران، دبیرخانه‌ی هیئت عالی آئین‌نامه‌های نیروهای مسلح.
- خادم دقیق، امیرهوشنگ و ستاری‌خواه، علی(۱۳۹۲)، **چگونگی تبیین الگوی بومی رهنامه نظام‌ها و سامانه‌های فرماندهی**، تهران، دانشگاه جامع امام حسین(ع).
- دفتر مطالعات راهبردی نداجا(۱۳۸۹)، **ناوچه‌ی پیکان زلزله‌ای برای نیروی دریایی عراق**، روزنامه‌ی جام جم، تهران، شماره‌ی ۶۰.
- رجبی، محمدباقر(۱۳۹۲)، **کوروش و داریوش هخامنشی**، کتاب نشر.
- شهلائی، ناصر(۱۳۸۵)، **مدیریت استراتژیک در نیروهای مسلح**، انتشارات دافوس آجا.
- شاهین‌راد، فرض‌الله(۱۳۸۲)، **شجاعان نبرد**، قرارگاه نصر ۲ در عملیات فتح‌المبین، تهران، عرشان.
- طبری‌زاده، رمضان(۱۳۸۸)، **آموزه‌های جنگ خلیج فارس**، انتشارات دافوس، چاپ اول.
- عزتی، عزت‌الله(۱۳۷۱)، **ژئوپولیتیک**، تهران، انتشارات سمت، چاپ دوم.
- عمید، (۱۳۶۵)، **فرهنگ لغات فارسی** تهران.
- عبدالله‌خانی، علی(۱۳۸۳)، **نظریه‌های امنیت ملی تهران**: انتشارات مؤسسه‌ی ملی مطالعات و تحقیقات بین‌الملل ابرار معاصر تهران .
- کریمی، جهانگیر(۱۳۸۵)، **درآمدی بر شناخت ارتش امریکا**، دانشگاه امام حسین(ع)، تهران.
- گروه تدوین آیین‌نامه‌های رزمی دکترین طرح ریزی عملیات مشترک(۱۳۸۲)، دوره عالی جنگ انتشارات دافوس سپاه.
- گروه نویسندگان(۱۳۹۰)، **عملیات مشترک و مرکب**، انتشارات دافوس آجا.
- گروه تدوین آیین‌نامه‌های رزمی نیروی زمینی سپاه، (۱۳۸۸)، **دکترین نظامی از تئوری تا عمل**، تهران، انتشار معاونت اطلاعات سپاه.

فرشچی علی‌رضا (۱۳۸۵)، جنگ خلیج فارس (۹۱-۱۳۹۰)، دانشگاه امام حسین، مرکز مطالعات دفاعی و امنیت ملی، چاپ اول.

معطوفی، اسدالله (۱۳۷۸)، تاریخ چهارهزارساله‌ی ارتش ایران، جلد اول و دوم، تهران: نشر ایمان.

معین‌وزیری، نصرت‌الله (۱۳۹۲)، نیروی زمینی ارتش در عملیات فتح‌المبین، تهران، ایران سبز.

منزوی، مسعود (۱۳۸۷)، مفاهیم عملیات مشترک، ناشر: مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری دفاعی، مؤسسه‌ی آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی - فروردین‌ماه.

معمارزاده، غلام‌رضا و پورشاسپ، عبدالعلی (۱۳۸۶)، الگوی مفهومی رهنامه‌ی نظامی، فصلنامه علمی‌ی مطالعات دفاعی استراتژیک، شماره‌ی ۳.

منزوی، مسعود (۱۳۸۷)، دکترین دفاعی انگلستان، مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری دفاعی مؤسسه‌ی آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی، نشر اول: بهمن‌ماه.

Creawell, J. (2003). **Research design qualitative and quantitative and mixed methods approaches**. Thousand Oaks, CA: Sage.

Creswell, J. & Clark, P. (2007). **Designing and conducting mixed methods research**. Thousand Oaks, CA: Sage

Creswell, J. (2007). **An introduction to Mixed Methods Research**. University of Nebraska - Lincoln. pp. 3-13.

Fitjar, R. D. & Rodriguez-Pose, A. (2013). **Firm collaboration and modes of innovation in Norway**, *Research Policy*, 42-128-138

Jensen, M. B. Johnson, B. Lorenz, E. and Lundvall, B.A. (2007). **Forms of Knowledge and Modes of Innovation**, *Research Policy*, 36, 5, 680-693

Strauss, A. & Corbin, J. (1990). **Basics of Qualitative Research: grounded theory procedures and techniques**. London: Sage.

Strauss, A. & Corbin, J. (1998) **Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory**. London: Sage. Inc; 2nd edition